

การพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวทางศาสนาโดยใช้วัดพัฒนาเป็นฐาน: กรณี หลวงปู่หงษ์ พรหมปัญโญ
ตำบลทุ่งมน อำเภอปราสาท จังหวัดสุรินทร์

THE DEVELOPMENT OF RELIGIOUS TOURISM THROUGH TEMPLE - BASED
COMMUNITY DEVELOPMENT: A CASE STUDY OF LUANG PU HONG
PHROMMAPANYO, THUNG MON SUBDISTRICT, PRASAT DISTRICT,
SURIN PROVINCE, THAILAND.

โยธธารา ศิริภาพระภากร^{1,*}, สุรียา คลังฤทธิ์², ฐิติมา มีช้าง³ และ จำนงค์ จันท์เขียว⁴
Yasothisara Siriphaprapagon^{1,*}, Suriya Klangrit², Titima Mechang³ and Jamnong Junkhiew⁴

(Received: August 31, 2025; Revised: October 16, 2025; Accepted: October 19, 2025)

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาบทบาทเชิงสร้างสรรค์ของพระเกจิอาจารย์หลวงปู่หงษ์ พรหมปัญโญ ณ สุสานทุ่งมน ตำบลทุ่งมน อำเภอปราสาท จังหวัดสุรินทร์ ในการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวทางศาสนาโดยใช้วัดพัฒนาเป็นฐาน การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้เก็บรวบรวมข้อมูลโดยการสัมภาษณ์ โดยใช้การเก็บรวบรวมข้อมูลจากการสัมภาษณ์ การสังเกตการณ์ และเชิงพื้นที่

ผลการศึกษาพบว่า

สุสานทุ่งมนของหลวงปู่หงษ์ พรหมปัญโญ มีบทบาทสำคัญในการส่งเสริมศรัทธาและความร่วมมือกับชุมชนในการบริหารจัดการวัดและเพื่อพัฒนาให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวทางจิตวิญญาณ และคำสอนเกจิอาจารย์ นอกจากนี้วัดยังทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางของการอนุรักษ์วัฒนธรรมท้องถิ่น การสร้างความเข้มแข็งทางสังคม และการขับเคลื่อนเศรษฐกิจฐานราก ปัจจัยส่งเสริมที่สำคัญ ได้แก่ การมีส่วนร่วมของชุมชน การสนับสนุนจากภาครัฐ และการใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ ขณะที่อุปสรรค ได้แก่ ข้อจำกัดด้านงบประมาณและโครงสร้างพื้นฐานของพื้นที่ การศึกษานี้ได้เสนอแนะแนวทางการพัฒนาอย่างยั่งยืนด้วยการเสริมสร้างศักยภาพพระสงฆ์และชุมชน พร้อมทั้งส่งเสริมเครือข่ายความร่วมมือระหว่างภาคส่วนต่าง ๆ เพื่อขยายผลการใช้วัดพัฒนาเป็นฐานการท่องเที่ยวเชิงศาสนาในพื้นที่อื่น ๆ

คำสำคัญ: การพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวทางศาสนา, พระเกจิอาจารย์หลวงปู่หงษ์ พรหมปัญโญ, การจัดการชุมชน, การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม

¹ นักวิชาการอิสระ

¹ Independent Scholar

² นักวิชาการอิสระ

² Independent Scholar

³ วิทยาลัยชุมชนสระแก้ว ถนนสุวรรณศร ตำบลท่าเกษม อำเภอเมืองสระแก้ว จังหวัดสระแก้ว

³ Sakao Community College, Suwannaronsorn Road, Tha Kasem Subdistrict, Mueang Sa Kaeo District, Sa Kaeo Province

⁴ อาจารย์ประจำหลักสูตรครุศาสตรบัณฑิต สาขาวิชานาฏศิลป์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์

⁴ Curriculum Lecturer, Bachelor of Education Program in Thai Dramatic Arts, Faculty of Humanities and Social Sciences, Surindra Rajabhat University

* Corresponding author. E-mail: missuniverse5000@yahoo.com

Abstract

The purpose of this article was to study the creative role of the revered monk Luang Pu Hong Phrompanyo at Thung Mon Cemetery, Thung Mon Subdistrict, Prasat District, Surin Province, in the development of religious tourism sites using temple development as a base. This study collected data through interviews. This study used data collection from interviews, observations, and spatial data. Please translate into English as accurately as possible.

The study found that:

The Thung Mon Cemetery of Luang Pu Hong Phrompanyo played an important role in promoting faith and community cooperation in temple management and development as a spiritual tourism destination, embodying the teachings of revered monks. Furthermore, the temple served as a center for preserving local culture, fostering social empowerment, and driving the grassroots economy. Key enabling factors included community participation, government support, and the use of modern technology. Barriers include budget constraints and local infrastructure. This study recommends sustainable development strategies by strengthening the capacity of monks and communities, as well as fostering collaborative networks across sectors to expand the use of temple development as a base for religious tourism in other areas.

Keywords: Religious Tourism Development, The Venerable Monk Luang Pu Hong Phrompanyo, Community Management, Cultural Tourism

บทนำ

ประเทศไทยเป็นประเทศที่มีศาสนาและวัฒนธรรมเป็นรากฐานสำคัญของสังคมมาอย่างยาวนาน โดยเฉพาะพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นศาสนาที่มีบุคคลนับถือเป็นส่วนมากของชาติ มีบทบาทอย่างยิ่งในการหล่อหลอมจิตใจ ทศนคติ และวิถีชีวิตของประชาชนในทุกระดับชั้นของสังคม รวมถึงการเป็นศูนย์กลางของกิจกรรมทางวัฒนธรรม ประเพณี และการพัฒนาท้องถิ่นมาตั้งแต่ในอดีต ในยุคปัจจุบันที่บริบททางสังคมและเศรษฐกิจเกิดการเปลี่ยนแปลง ปรากฏการณ์ “การท่องเที่ยวเชิงศาสนา” (Religious Tourism) ได้กลายเป็นมิติหนึ่งที่มีความสนใจอย่างแพร่หลายและมีการเติบโตอย่างก้าวกระโดด เนื่องจากรูปแบบการท่องเที่ยวดังกล่าวเป็นการผสมผสานระหว่างการแสวงหาความสงบทางจิตวิญญาณและความศรัทธา เข้ากับกระบวนการกระตุ้นเศรษฐกิจระดับชุมชนฐานราก ซึ่งสอดคล้องกับทิศทางและแนวโน้มของการท่องเที่ยวแบบยั่งยืน (Sustainable Tourism) ในระดับสากล ที่มุ่งเน้นการสร้างความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกันระหว่างแหล่งท่องเที่ยว ทรัพยากรธรรมชาติ และผู้คนในท้องถิ่น เพื่อให้เกิดการกระจายรายได้ที่เป็นธรรม (UNWTO, 2022) ภายใต้บริบทของสังคมไทย รูปแบบการท่องเที่ยวเชิงศาสนาที่โดดเด่นและทรงพลังที่สุดคือการใช้ “วัดพัฒนา” เป็นฐาน ซึ่งหมายถึงวัดที่ไม่ได้จำกัดบทบาทของตนเองอยู่เพียงแค่การเป็นสถานที่ประกอบศาสนพิธีหรือพิธีกรรมตามความเชื่อเท่านั้น แต่ยังปรับตัวทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางการเรียนรู้ตลอดชีวิต ศูนย์รวมความหลากหลายทางวัฒนธรรม และจุดเชื่อมโยงเครือข่ายทาง

สังคม (Social Network Hub) ของชุมชน ทั้งในด้านการพัฒนาเศรษฐกิจท้องถิ่น การจัดการศึกษา การส่งเสริมสังคม และการอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นให้คงอยู่ (สุธีรา ชัยวัฒน์, 2563) การบูรณาการ บทบาทอันหลากหลายเหล่านี้ ทำให้วัดกลายเป็นสถาบันที่มีพลวัต สามารถดึงดูดผู้ศรัทธา นักแสวงบุญ และนักท่องเที่ยวจากต่างถิ่นให้เข้ามาสัมผัสวิถีชีวิต สร้างมูลค่าเพิ่มทางเศรษฐกิจผ่านผลิตภัณฑ์ชุมชน และกระจายรายได้สู่ครัวเรือนรอบวัดได้อย่างเป็นรูปธรรมและยั่งยืน

ปัจจัยสำคัญสูงสุดที่ขับเคลื่อนให้วัดพัฒนาสามารถก้าวขึ้นมาเป็นศูนย์กลางการท่องเที่ยวระดับ ชุมชนและระดับชาติได้อย่างมีประสิทธิภาพคือ “พระสงฆ์” โดยเฉพาะอย่างยิ่ง “พระเกจิอาจารย์” หรือ พระเถระผู้มีบารมี ปฏิปทาน่าเลื่อมใส และเป็นที่ยศพรศรัทธาของประชาชน พระสงฆ์ในกลุ่มนี้สามารถใช้ ทูตทางสังคม ทูตทางวัฒนธรรม และพลังแห่งความศรัทธา เป็นเครื่องมือสำคัญในการระดมสรรพกำลังเพื่อ การพัฒนาพื้นที่ และดึงดูดนักท่องเที่ยวจากทั้งในและนอกภูมิภาคให้เดินทางมาเยือน กรณีศึกษาที่สะท้อน ภาพเชิงประจักษ์นี้ได้เป็นอย่างดี คือ พระครูประสาทพรหมคุณ (หงษ์ พรหมปัญโญ) หรือ หลวงปู่หงษ์ แห่งสุสานทุ่งมน ตำบลทุ่งมน อำเภอปราสาท จังหวัดสุรินทร์ ท่านถือเป็นปูชนียบุคคลและเป็นตัวอย่างที่ โดดเด่นของพระเกจิอาจารย์ผู้มีบทบาทเชิงสร้างสรรค์ในการพลิกฟื้นสังคมไทยร่วมสมัย ท่านไม่ได้เป็นเพียง ผู้นำทางจิตวิญญาณและนักปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่เคร่งครัดเท่านั้น แต่ยังเป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลง (Change Agent) ที่ริเริ่มโครงการพัฒนาท้องถิ่นแบบบูรณาการจำนวนมหาศาล ไม่ว่าจะเป็นการพัฒนา แหล่งน้ำเพื่อการเกษตรกรรม การอนุรักษ์ป่าไม้และสัตว์ป่า การส่งเสริมการศึกษา การสร้างศูนย์อบรม จริยธรรมเพื่อบ่มเพาะเยาวชน ตลอดจนการพลิกฟื้นพื้นที่ที่เคยเป็นเพียงป่าช้าหรือสุสาน ให้กลายเป็น สถานที่ท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมและจิตวิญญาณที่มีความร่มรื่น สวยงาม และเต็มไปด้วยศิลปกรรมทาง ศาสนา จนเป็นที่รู้จักและได้รับความเคารพอย่างกว้างขวางทั้งในระดับชาติและในหมู่ประเทศเพื่อนบ้าน เช่น กัมพูชา (กรมการศาสนา, 2565) พลังศรัทธาที่มีต่อหลวงปู่หงษ์จึงเปรียบเสมือนแม่เหล็กและพลัง ขับเคลื่อนสำคัญ ที่เชื่อมโยงพุทธศาสนิกชนให้เข้ามามีส่วนร่วมในการบริจาคทุนทรัพย์ แรงกาย และ ความคิด เพื่อสานต่อการพัฒนาพื้นที่แห่งนี้อย่างต่อเนื่องและไม่ขาดสาย

อย่างไรก็ตาม แม้แหล่งท่องเที่ยวทางศาสนาที่ใช้วัดพัฒนาเป็นฐานจะมีศักยภาพสูงส่งในการ ยกระดับเศรษฐกิจ สร้างสัมมาชีพ และเสริมสร้างความเข้มแข็งทางสังคมของชุมชน แต่ในทางปฏิบัติจริง การบริหารจัดการพื้นที่เหล่านี้ยังคงเผชิญกับปัญหา ความท้าทาย และข้อจำกัดอยู่หลายประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งปัญหาการขาดการบูรณาการความร่วมมือที่เข้มแข็งและเป็นเอกภาพระหว่างหน่วยงานภาครัฐ ภาคเอกชน องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น และภาคประชาชนในพื้นที่ นอกจากนี้ การดำเนินงานของวัดหรือ ชุมชนหลายแห่งยังขาดแผนยุทธศาสตร์การส่งเสริมและการจัดการอย่างเป็นระบบ มักพึ่งพาเพียงความ ศรัทธาในตัวบุคคล (พระเกจิอาจารย์) ซึ่งเป็นปัจจัยชั่วคราวชั่วคราว หากสิ้นบารมีของพระสงฆ์รูปนั้นไป การท่องเที่ยวมักจะซบเซาลงอย่างรวดเร็ว อีกทั้งในบางพื้นที่ยังพบปัญหาการกระจายรายได้ที่ไม่เป็นธรรม ความขัดแย้งเรื่องผลประโยชน์ และการขาดการสร้างความรู้และการมีส่วนร่วมของชุมชนในการ เป็นเจ้าของพื้นที่ (Sense of Ownership) อย่างแท้จริง ซึ่งปัจจัยลบเหล่านี้ส่งผลให้การจัดการแหล่ง ท่องเที่ยวไม่สามารถดำเนินไปได้อย่างยั่งยืนในระยะยาว และอาจก่อให้เกิดผลกระทบเชิงลบต่อทั้ง สิ่งแวดล้อมและวิถีชีวิตดั้งเดิมของชุมชน (วรภัทร พิชัยวัฒน์, 2564) สภาพปัญหาดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึง ความจำเป็นเร่งด่วนในทางวิชาการและทางปฏิบัติ ที่จะต้องมีการศึกษารูปแบบ กลไก และกระบวนการใน การพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวทางศาสนาอย่างลึกซึ้ง โดยอาศัยบทบาทของวัดและพระสงฆ์นักพัฒนาเป็น

แกนกลาง เพื่อค้นหาแนวทางปฏิบัติที่ดี (Best Practice) ในการจัดซื้อจัดจ้างด้านการจัดการ และสร้างจุดสมดุลระหว่างการรักษาคุณค่าความศักดิ์สิทธิ์ทางจิตวิญญาณ กับการรองรับการเติบโตทางเศรษฐกิจของการท่องเที่ยวเชิงพาณิชย์

จากบริบทของสังคมและสภาพปัญหาที่ได้กล่าวมาข้างต้น บทความวิชาการนี้จึงมีเป้าหมายหลักประการแรกคือ เพื่อนำเสนอและวิเคราะห์บทบาทเชิงสร้างสรรค์ของพระเกจิอาจารย์ โดยใช้กรณีศึกษาเชิงลึกของหลวงปู่หงษ์ พรหมปัญโญ ในการพัฒนาสุสานทุ่งมนให้ก้าวขึ้นเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศาสนาที่ใช้วัดพัฒนาเป็นฐาน เป้าหมายประการที่สองคือ เพื่อมุ่งทำความเข้าใจและถอดบทเรียนถึงกลไกการบริหารจัดการที่สามารถดึงเอาพลังศรัทธาทางศาสนา มาผนวกเข้ากับกระบวนการสร้างการมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่นได้อย่างกลมกลืน และเป้าหมายประการสุดท้ายคือ เพื่อสังเคราะห์ปัจจัยที่เป็นเงื่อนไขแห่งความสำเร็จ (Success Factors) ตลอดจนข้อจำกัดและอุปสรรคที่เกิดขึ้นจริงในพื้นที่ การนำเสนอบทความวิชาการชิ้นนี้ไม่เพียงแต่มีความสำคัญในมิติเชิงทฤษฎี ที่จะช่วยเติมเต็มองค์ความรู้ในสาขาสังคมวิทยาพุทธศาสนา การพัฒนาชุมชน และการจัดการการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืนเท่านั้น แต่ยังมีเป้าหมายเชิงปฏิบัติการที่สำคัญยิ่ง คือเพื่อนำเสนอแนวทาง นโยบาย และรูปแบบการบริหารจัดการที่เหมาะสม ซึ่งหน่วยงานที่เกี่ยวข้องและชุมชนต่าง ๆ สามารถนำไปประยุกต์ใช้เป็น “ต้นแบบ” (Model) ในการขยายผลเพื่อพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวทางศาสนาในพื้นที่ชุมชนอื่น ๆ ทั่วประเทศ ให้เกิดความยั่งยืน เป็นรูปธรรม และเป็นรากฐานในการสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจและจิตวิญญาณของสังคมไทยสืบไป

แนวคิดการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวเชิงศาสนา

การศึกษาการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวทางศาสนาโดยใช้ “วัดพัฒนา” เป็นฐาน ผ่านกรณีศึกษาหลวงปู่หงษ์ พรหมปัญโญ จำเป็นต้องอาศัยกรอบแนวคิดและงานวิชาการที่เกี่ยวข้องในหลายด้าน ได้แก่แนวคิดเรื่องการท่องเที่ยวเชิงศาสนา แนวคิดวัดพัฒนา แนวคิดพระสงฆ์กับบทบาททางสังคม และแนวคิดการพัฒนาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน (Community - Based Development) ดังนี้

1. แนวคิดการท่องเที่ยวเชิงศาสนา (Religious Tourism) การท่องเที่ยวเชิงศาสนา หมายถึงการเดินทางเพื่อวัตถุประสงค์ทางศาสนา เช่น การแสวงบุญ การนมัสการ การเรียนรู้ศาสนา หรือเพื่อจุดมุ่งหมายทางจิตวิญญาณ ซึ่งเป็นรูปแบบการท่องเที่ยวที่เติบโตอย่างต่อเนื่องทั่วโลก เนื่องจากสามารถตอบสนองทั้งความต้องการภายในของนักท่องเที่ยวและส่งเสริมเศรษฐกิจท้องถิ่นได้ (Rinschede, 1992; Vukonic, 1996) สำหรับประเทศไทย การท่องเที่ยวเชิงศาสนาได้รับการผลักดันโดยภาครัฐ เช่น โครงการ “เที่ยววัด เสริมบุญ เสริมธรรม” ที่มุ่งเน้นการเชื่อมโยงวัด ศิลปวัฒนธรรม และเศรษฐกิจฐานราก (การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย, 2564)

2. แนวคิดวัดพัฒนา (Development - Oriented Temple) “วัดพัฒนา” คือ วัดที่มีบทบาทหลากหลายในชุมชน นอกจากการประกอบศาสนพิธีแล้ว ยังทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางการศึกษา การอนุรักษ์วัฒนธรรม การส่งเสริมสุขภาพ การส่งเสริมอาชีพ และการเชื่อมโยงเครือข่ายชุมชน (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2547) โดยวัดพัฒนาที่ประสบความสำเร็จมักมีพระสงฆ์ที่เป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลง เช่น พระเกจิอาจารย์ผู้มีบารมี เป็นที่ศรัทธาของประชาชน ซึ่งช่วยให้เกิดพลังศรัทธาในการร่วมพัฒนาวัดและชุมชนโดยรอบ

3. แนวคิดพระสงฆ์กับบทบาทเชิงสร้างสรรค์ในสังคมไทย พระสงฆ์ในสังคมไทยไม่เพียงทำหน้าที่ตามหลักพระธรรมวินัยเท่านั้น แต่ยังทำหน้าที่เป็นผู้นำทางจิตวิญญาณ นักการศึกษา และผู้นำชุมชนทางสังคมในยามจำเป็น (ประเสริฐ ฤ นคร, 2546) โดยเฉพาะพระเกจิอาจารย์ในภาคอีสานที่มีบทบาทในการปลุกศรัทธา และผสมผสานกับการใช้ความเชื่อและพิธีกรรม กับการพัฒนาท้องถิ่น และสร้างรูปธรรมของความเปลี่ยนแปลง เช่น การพัฒนาสาธารณูปโภค การจัดตั้งสถานพยาบาล หรือศูนย์เรียนรู้ชุมชน (วงศ์สถิตย์ ฉัตรานนท์, 2560) กรณีหลวงปู่หงษ์ พรหมปัญโญ ถือเป็นพระนักพัฒนาที่มีความโดดเด่นในระดับชาติ ท่านได้พัฒนา “วัดเพชรบุรีจนแล้วเสร็จด้วยความศรัทธาของพุทธบริษัท” และ สานทุ่งมน แต่เดิมเป็นป่าช้าที่ไม่ได้ใช้ทำประโยชน์ใด หลวงปู่ท่านมาทำสมาธิ จนกลายเป็นแหล่งแสวงบุญที่สำคัญอีกแห่งที่มีชื่อเสียงที่สุดของจังหวัดสุรินทร์ ให้เป็นทั้งศูนย์กลางศรัทธา ศูนย์เรียนรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่น และเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศาสนาและวัฒนธรรม โดยมีการสร้างศาลาขนาดใหญ่ พระพุทธรูป ศาลาปฏิบัติธรรม และปลูกป่า และสร้างสวนหย่อมประดับดอกไม้นานาพันธุ์และเพื่อส่งเสริมทั้งการปฏิบัติธรรมและการท่องเที่ยวเชิงจิตวิญญาณ (กรมการศาสนา, 2565)

4. แนวคิดการพัฒนาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน (Community - Based Development) แนวคิดนี้เน้นให้ชุมชนทุ่งมน มีบทบาทเป็นเจ้าของและผู้มีส่วนร่วมในการพัฒนาในทุกมิติ เช่น การออกแบบกิจกรรม และการประกอบการค้า การจัดการทรัพยากร และการสร้างคุณค่าร่วม ซึ่งนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน (Chambers, 1997) การใช้วัดพัฒนาเป็นฐานในการท่องเที่ยวจึงต้องบูรณาการระหว่างวัด ภาคประชาชน และภาครัฐ โดยมีพระสงฆ์เป็นศูนย์กลางในการสร้างแรงจูงใจและจิตสำนึกของชุมชน

บทบาทพระสงฆ์กับการพัฒนาเชิงสร้างสรรค์ในสังคมไทย

พระสงฆ์ในสังคมไทยมีสถานะเป็นหนึ่งในสถาบันหลักของสังคมที่มีบทบาทหลากหลาย นอกจากหน้าที่ทางพระศาสนาในการเผยแผ่ธรรมะและรักษาพระธรรมวินัยแล้ว ยังทำหน้าที่เป็นผู้นำชุมชนทางจิตวิญญาณ เป็นผู้สั่งสอนศีลธรรม และเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการขับเคลื่อนพัฒนาชุมชน ทั้งในด้านวัฒนธรรม เศรษฐกิจ และสังคม ซึ่งถือเป็น “การพัฒนาเชิงสร้างสรรค์” ที่สะท้อนถึงการใช้ศรัทธาและอำนาจทางคุณธรรมในการเปลี่ยนแปลงสังคมอย่างมีนัยสำคัญ (ประเสริฐ ฤ นคร, 2546) ได้แก่

1. บทบาทด้านจิตวิญญาณและศีลธรรม พระสงฆ์ถือเป็นผู้นำทางจิตวิญญาณที่ช่วยปลุกฝังคุณธรรม จริยธรรม และค่านิยมที่ดีแก่สังคม ผ่านการสั่งสอนธรรม การเทศนา และการจัดกิจกรรมปฏิบัติธรรม ซึ่งส่งผลต่อการยกระดับจิตใจของประชาชนในระยะยาว บทบาทนี้มีความสำคัญอย่างยิ่งในยุคที่สังคมไทยกำลังเผชิญกับปัญหาความเสื่อมถอยของคุณธรรมในชีวิตประจำวัน (อเนก เหล่าธรรมทัศน์, 2552)

2. บทบาทด้านการศึกษาและการเรียนรู้ หลายวัดทั่วประเทศทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางการเรียนรู้ทั้งด้านศาสนา ศีลธรรม และความรู้ทั่วไป โดยมีการจัดการเรียนการสอนสำหรับพระภิกษุ สามเณร รวมถึงประชาชนทั่วไป เช่น โครงการโรงเรียนพระปริยัติธรรม การจัดอบรมคุณธรรม จริยธรรมในโรงเรียน และศูนย์การเรียนรู้ชุมชนภายใต้วัดพัฒนา (สุทธิพงษ์ จุลเจริญ, 2561)

3. บทบาทด้านการพัฒนาชุมชนและเศรษฐกิจ พระสงฆ์จำนวนมากมีบทบาทในการพัฒนาชุมชนอย่างสร้างสรรค์ เช่น การส่งเสริมอาชีพ การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม การสร้างระบบสวัสดิการภายใน

ชุมชน และการสนับสนุนเศรษฐกิจฐานรากผ่านกลุ่มวิสาหกิจชุมชน ตัวอย่างเช่น หลวงพ่อคุณ ปรีสุทโธ วัดบ้านไร่ จังหวัดนครราชสีมา ผู้ริเริ่มโครงการพัฒนาชุมชนโดยใช้ทุนศรัทธาเป็นเครื่องมือทางสังคม (กรมการศาสนา, 2565) กรณีของ พระครูประสาทพรหมคุณ (หงษ์ พรหมปัญโญ) เป็นตัวอย่างสำคัญของ พระสงฆ์ที่มีบทบาทเชิงสร้างสรรค์ในการพัฒนาชุมชน โดยท่านได้พัฒนา ณ สุสานทุ่งมน ให้เป็นทั้งสถานที่ปฏิบัติธรรม ศูนย์เรียนรู้ของชุมชน และแหล่งท่องเที่ยวทางศาสนา ผ่านการก่อสร้างศาลาเพชร (ศาลาขนาดใหญ่) สวนป่า และสถานที่ประกอบพิธีกรรม ตลอดจนส่งเสริมการศึกษาและศีลธรรมของเยาวชนในพื้นที่ (สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, 2562)

4. บทบาทด้านการสร้างพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์และแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม วัดและพระสงฆ์มีบทบาทสำคัญในการสร้างพื้นที่แห่งความศรัทธาให้กลายเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมและศาสนา เช่น การก่อสร้างพระเจดีย์ พระพุทธรูป และการจัดกิจกรรมเทศกาลทางศาสนา ซึ่งดึงดูดนักท่องเที่ยวและผู้แสวงบุญจากทั่วประเทศ โดยมีผลเชิงเศรษฐกิจและสังคมอย่างกว้างขวาง (Rinschede, 1992; การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย, 2564) พระสงฆ์จึงเป็นกลไกทางสังคมที่มีพลังอย่างยิ่งในการพัฒนาสังคมไทยในมิติทางจิตวิญญาณ การศึกษา วัฒนธรรม และเศรษฐกิจ โดยเฉพาะพระเกจิอาจารย์ซึ่งมีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชนจำนวนมาก สามารถเป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลงที่ยั่งยืนได้ ทั้งในระดับวัดชุมชน และสังคมในภาพรวม

ชีวประวัติของพระครูประสาทพรหมคุณ (หงษ์ พรหมปัญโญ)

ภาพที่ 1 พระครูประสาทพรหมคุณ

ภาพที่ 2 สังขารพระครูประสาทพรหมคุณ

พระครูประสาทพรหมคุณ (หงษ์ พรหมปัญโญ) (พ.ศ. 2452 - 2556) นามเดิมว่า หงษ์ นามสกุลจมะวัต เป็นพระเถรอาจารย์ผู้มีชื่อเสียงโด่งดังด้านวิปัสสนาธุระและพุทธาคม เป็นพระสายกัมมัฏฐานที่มีพลังศรัทธาและคุณธรรมอันมั่นคง ท่านเกิดเมื่อวันที่ 5 มีนาคม พ.ศ. 2452 ณ บ้านทุ่งมน ตำบลทุ่งมน อำเภอปราสาท จังหวัดสุรินทร์ ในครอบครัวเกษตรกรรมที่มีฐานะยากจน ทว่าท่านได้ฝึกฝนตนเองอย่างวิริยะอุตสาหะตั้งแต่วัยเยาว์ โดยศึกษาทั้งอักขระขอม วิชาโบราณ และพระธรรมวินัย จนกระทั่งอุปสมบทในวัย 20 ปี ณ วัดบ้านสำโรง อำเภอปราสาท จังหวัดสุรินทร์ หลังอุปสมบท หลวงปู่ได้ออกธุดงค์ไปยังป่าลึกในหลายจังหวัดทั้งในภาคอีสาน ภาคเหนือ และประเทศกัมพูชา เพื่อฝึกปฏิบัติกรรมฐานและวิชาแพทย์แผน

โบราณ จนได้รับความเคารพนับถืออย่างสูงจากพระภิกษุและชาวบ้านทั่วไป นอกจากนี้ ท่านยังศึกษาวิชาเวทพุทธาคมจากพระอาจารย์ผู้เรืองวิชาในสายเขมรและล้านช้าง ทำให้ท่านมีความเชี่ยวชาญด้านการรักษาโรคด้วยสมุนไพร พิธีกรรมแบบพื้นบ้าน และการปิดเป่าสิ่งชั่วร้าย

ภาพที่ 3 ยันต์ฝ่ามือพระครูประสาทพรหมคุณ

ภาพที่ 4 ยันต์ฝ่าเท้าพระครูประสาทพรหมคุณ

ด้านบทบาทเชิงสังคมและศาสนา

พระครูประสาทพรหมคุณ (หงษ์ พรหมปัญโญ) มิได้เพียงแต่เป็นพระเกจิผู้มีพลังจิตและวิชาอาคม แต่ยังเป็นผู้นำชุมชนในมิติเชิงสร้างสรรค์ ท่านได้บูรณะ สุสานทุ่งมน ซึ่งเป็นวัดเล็ก ๆ ในตำบลทุ่งมน ให้กลายเป็นศูนย์กลางทางศาสนาและวัฒนธรรมของจังหวัดสุรินทร์ มีการก่อสร้างปราสาทเพชร เป็นอาคารขนาดใหญ่ พระพุทธรูป ศาลาธรรม และอาคารปฏิบัติธรรม พร้อมทั้งจัดกิจกรรมอบรมจริยธรรมสำหรับเยาวชนและชาวบ้านในพื้นที่อย่างต่อเนื่อง นอกจากนี้ ท่านยังส่งเสริมการเรียนรู้ด้านอาชีพ การใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น เช่น การปลูกสมุนไพร การทำเกษตรอินทรีย์ และการใช้พลังจิตในการเยียวยา ทำน้ำมนต์ ซึ่งถือเป็นรูปแบบของ “พุทธบูรณาการเพื่อการพัฒนา” (พระธรรมโกศาจารย์, 2554)

1. บทบาทด้านศรัทธาและการท่องเที่ยวเชิงพุทธ ด้วยคุณธรรมและความเคร่งครัดในพระธรรมวินัย พระครูประสาทพรหมคุณ (หงษ์ พรหมปัญโญ) กลายเป็นศูนย์รวมศรัทธาของพุทธศาสนิกชนทั้งในและต่างประเทศ ณ สุสานทุ่งมน จึงได้รับการพัฒนาให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศาสนาและวัฒนธรรม มีการจัดงานบุญใหญ่ประจำปี เช่น งานปิดทองรูปเหมือนหลวงปู่ งานทำบุญวันเกิด และงานสืบชะตาโลก ซึ่งมีผู้เข้าร่วมจำนวนมากจากทั่วประเทศ สร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจและความเข้มแข็งให้แก่ชุมชนโดยรอบอย่างยั่งยืน (สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดสุรินทร์, 2565)

2. ผู้นำด้านจิตวิญญาณและวิปัสสนา หลวงปู่เป็นที่รู้จักในฐานะพระวิปัสสนาจารย์ผู้มีปฏิปทาแน่วแน่และลึกซึ้งในหลักธรรมคำสอน ท่านสอนการภาวนาให้รู้จัก “ดูจิตใจ” และปล่อยวางอารมณ์ต่าง ๆ เพื่อเข้าสู่ความสงบในใจอย่างแท้จริง คำสอนของท่านเข้าถึงง่าย และสอดคล้องกับวิถีชาวบ้าน ทำให้ผู้คนในท้องถิ่นและจากทั่วประเทศแสวงหาธรรมะจากท่านอย่างต่อเนื่อง (สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, 2563)

3. ผู้นำการพัฒนาวัดและชุมชน ท่านได้พัฒนา ณ สุสานทุ่งมน ให้กลายเป็นศูนย์กลางทางจิตวิญญาณของชาวบ้านและเป็นต้นแบบของ “วัดพัฒนา” โดยท่านใช้ศรัทธาเป็นทุนในการสร้างวัดและพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานต่าง ๆ ทั้งปราสาทเพชร ศาลาปฏิบัติธรรม รวมถึงรูปเคารพพระครูประสาทพรหมคุณ

(หงษ์ พรหมปัญโญ) เพื่อรองรับผู้มาแสวงบุญและฝึกจิต ท่านยังส่งเสริมการศึกษาและกิจกรรมสาธารณประโยชน์ เช่น การสร้างโรงเรียน สะพาน ถนน และศูนย์สุขภาพชุมชน การปลูกป่าไม้ การดูแลสัตว์ป่า (กรมการศาสนา, 2565)

4. พระเกจิอาจารย์และพระนักปฏิบัติผู้ทรงอิทธิพล หลวงปู่เป็นที่นับถือของชาวบ้านในฐานะ “พระเกจิอาจารย์” ผู้มีวิชาและพลังจิตสูง มีวัตถุมงคลที่ได้รับความนิยมศรัทธา เช่น ผ้ายันต์ ตะกรุด และเหรียญรูปเหมือน ซึ่งมักใช้เป็นที่เชื่อในการป้องกันภัยและเสริมสิริมงคล แต่ท่านเน้นย้ำเสมอว่า “พุทธคุณที่แท้จริงอยู่ที่การปฏิบัติธรรม ไม่ใช่เครื่องรางของขลัง” ท่านจึงใช้ความศรัทธาเป็นเครื่องมือเพื่อพัฒนาจิตใจของผู้คนและปลูกฝังการพึ่งพาตนเองตามหลักพระพุทธศาสนา (บุญชู ศรีสุข, 2559)

5. ผู้บุกเบิกแหล่งท่องเที่ยวทางศาสนาเชิงอนุรักษ์ การพัฒนา “ณ สู่สานทุ่งมน” ของหลวงปู่ไม่ได้มีเป้าหมายเพียงเพื่อกิจกรรมทางศาสนา แต่ยังส่งเสริมให้วัดกลายเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศาสนาและวัฒนธรรมที่สร้างรายได้ให้แก่ชุมชนในท้องถิ่นอย่างยั่งยืน โดยมีการจัดงานบุญ งานเทศกาล และการต้อนรับนักท่องเที่ยวและผู้ศรัทธาจากทั่วประเทศ ซึ่งส่งผลให้เศรษฐกิจของชุมชนเติบโตและมีความมั่นคงมากยิ่งขึ้น (การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย, 2565) พระครูประสาทพรหมคุณ (หงษ์ พรหมปัญโญ) คือตัวอย่างพระสงฆ์ผู้มีบทบาทเชิงสร้างสรรค์ในหลายมิติ ทั้งทางศาสนา การพัฒนาชุมชน และการสร้างแหล่งเรียนรู้ที่ทรงคุณค่าให้กับสังคม ท่านไม่เพียงสร้างคุณูปการแก่พระพุทธศาสนาเท่านั้น หากยังเป็นต้นแบบของผู้นำทางจิตวิญญาณที่บูรณาการธรรมะเข้ากับการพัฒนาท้องถิ่นได้อย่างมีพลังและยั่งยืน

การพัฒนาสู่สานทุ่งมนเพื่อเป็นฐานการท่องเที่ยวทางศาสนา

ในการพัฒนาสู่สานทุ่งมน อำเภอปราสาท จังหวัดสุรินทร์ ภายใต้การนำของพระครูประสาทพรหมคุณ (หงษ์ พรหมปัญโญ) เป็นตัวอย่างที่ชัดเจนของการใช้วัดเป็นศูนย์กลางในการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวทางศาสนาอย่างยั่งยืน โดยเชื่อมโยงพุทธศาสนาเข้ากับชุมชนท้องถิ่น ทั้งด้านจิตวิญญาณ วัฒนธรรม และเศรษฐกิจผ่านแนวคิด “วัดพัฒนา” ซึ่งมีลักษณะสำคัญหลายประการ ดังนี้

1. การสร้างวัดให้เป็นศูนย์กลางแห่งศรัทธาและปฏิบัติธรรม พระครูประสาทพรหมคุณ (หงษ์ พรหมปัญโญ) ได้พัฒนาสถานที่ ให้เป็นศูนย์กลางของการศึกษาธรรมะและการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน โดยมีการสร้างอาคารทางศาสนา และศาลาปฏิบัติธรรมที่มีความสงบร่มรื่น ตอบสนองต่อผู้แสวงหาความสงบทางจิตใจ ปราสาทเพชร สวนหย่อม ปลูกต้นไม้ ดอกไม้ การจัดกิจกรรมฝึกอบรมธรรมะ การปฏิบัติธรรมแบบเข้มข้น และงานเทศกาลทางศาสนา เช่น วันวิสาขบูชาและวันเข้าพรรษา ล้วนเป็นแรงดึงดูดให้ผู้ศรัทธาและนักท่องเที่ยวมาเยี่ยมชมวัดอย่างต่อเนื่อง (ปัญญาดี พรหมคุณ, 2561)

2. การเชื่อมโยงวัดกับวิถีชีวิตชุมชน ณ สู่สานทุ่งมน มิได้เป็นเพียงศาสนสถานเท่านั้น แต่ยังมีบทบาทสำคัญในการส่งเสริมอาชีพ การศึกษา และคุณภาพชีวิตของชาวบ้านโดยรอบ โดยหลวงปู่ได้ส่งเสริมการมีส่วนร่วมของชาวบ้านในงานก่อสร้างวัด การจัดกิจกรรมสาธารณประโยชน์ เช่น การสร้างสะพาน ถนน บ่อน้ำ และโรงเรียน รวมถึงการฝึกอบรมชาวบ้านด้านคุณธรรมและเศรษฐกิจพอเพียง ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงการใช่วัดเป็นศูนย์กลางการพัฒนาท้องถิ่นแบบองค์รวม (กรมการศาสนา, 2565)

3. การส่งเสริมการท่องเที่ยวทางศาสนาเชิงวัฒนธรรม สู่สานทุ่งมนได้พัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศาสนาเชิงวัฒนธรรมที่ผสมผสานความเชื่อ ความศรัทธา และประวัติศาสตร์ของท้องถิ่น โดยมีการจัด “งาน พระครูประสาทพรหมคุณ (หงษ์ พรหมปัญโญ) เป็นประจำทุกปี เพื่อระลึกถึงปฏิปทาของ

ท่านและเปิดโอกาสให้นักท่องเที่ยวได้เรียนรู้วัฒนธรรมท้องถิ่น เช่น การแสดงพื้นบ้าน การทำบุญแบบพื้นถิ่น และการบูชาครูบาอาจารย์ ทั้งนี้มีการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานรองรับการท่องเที่ยว เช่น ลานจอดรถ ศาลารับรอง เส้นทางเดินชมวัด และร้านค้าของชุมชน (การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย, 2565)

4. การสื่อสารคุณค่าและภาพลักษณ์ของวัดผ่านศรัทธา ชื่อเสียงของหลวงปู่ในฐานะพระเกจิอาจารย์ได้ส่งผลให้ สุสานทุ่งมนกลายเป็น “จุดหมายปลายทางแห่งศรัทธา” (Faith - Based Destination) ที่ผู้คนหลั่งไหลมาทั้งเพื่อกราบขอพร รับวัตถุมงคล และศึกษาธรรมะ คำสอน วิธีการปฏิบัติ ท่านได้สื่อสารคำสอนด้วยภาษาง่าย ๆ แต่ลึกซึ้ง ผ่านสื่อสิ่งพิมพ์ แผ่นเสียงธรรมะ และพิธีกรรม เช่น การเจริญพระพุทธมนต์และการเสกวัตถุมงคล ทำให้วัดมีอัตลักษณ์ทางจิตวิญญาณและกลายเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่มีแรงดึงดูดทางจิตใจ (บุญชู ศรีสุข, 2559)

5. ผลกระทบเชิงบวกต่อชุมชน การพัฒนา สุสานทุ่งมน เป็นฐานการท่องเที่ยวทางศาสนา ไม่เพียงสร้างความเจริญทางจิตใจแก่ผู้แสวงบุญ แต่ยังส่งผลต่อเศรษฐกิจของชุมชนโดยรอบ ไม่ว่าจะเป็นการส่งเสริมรายได้จากร้านค้า การบริการที่พัก การจำหน่ายของที่ระลึก และการจ้างงานในงานบุญและเทศกาลต่าง ๆ ทั้งยังช่วยสร้างความภาคภูมิใจและความสามัคคีให้แก่ชาวชุมชนในพื้นที่ สุสานทุ่งมน ในยุคของพระครูประสาทพรหมคุณ (หงษ์ พรหมพลโย) จึงมิใช่เพียงสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา หากแต่เป็นต้นแบบของการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวทางศาสนาที่เชื่อมโยง “ธรรมะ - วัฒนธรรม - ชุมชน - เศรษฐกิจ” เข้าด้วยกันอย่างเป็นระบบและยั่งยืน โดยยึดหลักศรัทธาเป็นพลังขับเคลื่อนที่สำคัญ

อิทธิพลของพระครูประสาทพรหมคุณ (หงษ์ พรหมพลโย) ต่อวิถีชีวิตวัฒนธรรมและเศรษฐกิจชุมชน

พระครูประสาทพรหมคุณ (หงษ์ พรหมพลโย) ถือเป็นพระสงฆ์ผู้มีบทบาทสำคัญในการเปลี่ยนแปลงเชิงบวกแก่ชุมชน สุสานทุ่งมน อำเภอปราสาท จังหวัดสุรินทร์ โดยอิทธิพลของท่านแผ่กว้างครอบคลุมทั้งด้าน วิถีชีวิต วัฒนธรรม และเศรษฐกิจ อย่างเป็นองค์รวม ซึ่งสามารถวิเคราะห์ได้ใน 3 มิติหลัก ดังนี้

1. มิติวิถีชีวิตการยกระดับจริยธรรมและความสงบสุขของชุมชน หลวงปู่ใช้คำสอนทางพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตของชาวบ้านให้อยู่ในกรอบแห่ง “ศีลธรรม ความพอเพียง และความเมตตา” ผ่านการสอนธรรมะอย่างสม่ำเสมอ การส่งเสริมการถือศีล การปฏิบัติธรรม การเจริญสติ และการใช้ชีวิตเรียบง่ายตามแนวทางพุทธะ ส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางพฤติกรรม เช่น ลดอบายมุข ความรุนแรง และความขัดแย้งในชุมชน (กรมการศาสนา, 2565) ทั้งนี้ ท่านยังเน้นการสร้างครอบครัวที่เข้มแข็ง สนับสนุนให้ผู้สูงอายุมีบทบาทเป็นผู้ถ่ายทอดภูมิปัญญา และให้เยาวชนมีพื้นที่ในการเรียนรู้ธรรมะ ทำให้เกิดความสมานฉันท์ในชุมชน โดยเฉพาะในหมู่บ้านที่เคยประสบปัญหาเสพติดหรือความขัดแย้งทางวัฒนธรรม

2. มิติทางวัฒนธรรม การฟื้นฟูและธำรงอัตลักษณ์ ในฐานะที่ พระครูประสาทพรหมคุณ (หงษ์ พรหมพลโย) ท่านได้สืบสานประเพณีและพิธีกรรมพื้นถิ่นไว้ควบคู่กับพระพุทธศาสนา เช่น การทำบุญ การบูชาครู และการทำพิธีกรรมบวงสรวงแบบโบราณ ทั้งยังสนับสนุนให้ชุมชนอนุรักษ์ภาษา วรรณกรรม แบบดั้งเดิม การบูรณาการวัฒนธรรมพื้นบ้านเข้ากับกิจกรรมของวัด ทำให้เยาวชนรุ่นใหม่เกิด

ความภาคภูมิใจในรากเหง้าของตน ส่งผลให้เกิดการธำรงอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมและการเรียนรู้ข้ามรุ่นอย่างมีคุณภาพ

3. มิติเศรษฐกิจ การสร้างรายได้และยกระดับฐานะของชุมชน สุสานทุ่งมน ภายใต้การนำของหลวงปู่ ได้กลายเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศาสนาและวัฒนธรรมที่มีผู้คนหลั่งไหลเข้ามาเยือนปีละนับหมื่นคน ส่งผลให้ชาวบ้านในพื้นที่มีรายได้จากการขายของที่ระลึก บริการที่พัก ร้านอาหารพื้นบ้าน และการผลิตวัตถุมงคล เช่น ผ้ายันต์ ตะกรุด และพระเครื่อง โดยมีวัดเป็นศูนย์กลางกระจายรายได้อย่างเป็นธรรม นอกจากนี้ ท่านยังส่งเสริมให้ชุมชนทำเกษตรแบบพอเพียง เช่น การปลูกข้าวอินทรีย์ การเลี้ยงสัตว์ และการทอผ้าพื้นเมือง ซึ่งไม่เพียงสร้างรายได้ที่มั่นคง แต่ยังช่วยรักษาทรัพยากรธรรมชาติและลดการพึ่งพิงระบบทุนนิยม (วิทยากร เชียงกูล, 2562)

อิทธิพลของพระครูประสาทพรหมคุณ (หงษ์ พรหมบุญ) ต่อชุมชนบ้านทุ่งมน ไม่ได้จำกัดอยู่แค่ศาสนพิธีหรือกิจกรรมในวัดเท่านั้น แต่ยังครอบคลุมถึงการยกระดับคุณภาพชีวิต วัฒนธรรม และเศรษฐกิจของชาวบ้านในระยะยาว โดยท่านได้แสดงให้เห็นว่าพระสงฆ์สามารถเป็นผู้นำทางสังคมที่แท้จริงผ่านพลังของธรรมะความเมตตา และการมีส่วนร่วมอย่างลึกซึ้งกับชุมชน

การมีส่วนร่วมของชุมชนในการบริหารจัดการและพัฒนาแหล่งท่องเที่ยว

การพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวเชิงศาสนาโดยใช้วัดเป็นศูนย์กลางจะประสบความสำเร็จได้อย่างยั่งยืนนั้น จำเป็นต้องอาศัยการมีส่วนร่วมของชุมชนในทุกกระบวนการ ตั้งแต่การวางแผน การดำเนินการ ตลอดจนการประเมินผล โดยในกรณีของ สุสานทุ่งมน ชุมชนได้มีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งในการขับเคลื่อนและรักษาพลังศรัทธา ควบคู่ไปกับการพัฒนาท้องถิ่น ซึ่งสามารถแจกแจงได้ดังนี้

1. การมีส่วนร่วมในการวางแผนและตัดสินใจ ชาวบ้านในเขต ตำบลทุ่งมนได้มีส่วนร่วมในการประชุมร่วมกับทางวัด องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น และผู้นำชุมชน ในการกำหนดทิศทางการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยว เช่น การวางผังพื้นที่วัดเพื่อรองรับนักท่องเที่ยว การกำหนดเส้นทางแสวงบุญ การออกแบบกิจกรรมท้องถิ่น และการจัดงานประเพณี (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2564) แนวทางดังกล่าวสะท้อนถึงการนำหลัก “การมีส่วนร่วมของประชาชน” (People Participation) มาใช้จริง ซึ่งส่งผลให้เกิดความรู้สึกเป็นเจ้าของ (Sense of Ownership) และความร่วมมือที่เข้มแข็ง

2. การมีส่วนร่วมในการดำเนินงานและการจัดกิจกรรม ชุมชนได้จัดตั้งคณะกรรมการร่วมภายใต้รูปแบบ “คณะกรรมการหมู่บ้านด้านการท่องเที่ยว” โดยมีหน้าที่ดูแลความเรียบร้อยของพื้นที่วัด ดูแลจราจร การให้ข้อมูลนักท่องเที่ยว การทำความสะอาด และการอำนวยความสะดวกด้านที่พักและอาหาร ซึ่งช่วยสร้างงานให้แก่คนในพื้นที่ ทั้งเด็ก เยาวชน ผู้สูงอายุ และกลุ่มแม่บ้านนอกจากนี้ยังมีการจัด “ตลาดชุมชน” ทุกวันพระหรือวันสำคัญทางศาสนา โดยนำผลิตภัณฑ์ในท้องถิ่น เช่น ผ้าทอมือ ข้าวอินทรีย์ อาหารพื้นบ้าน และวัตถุมงคลมาจำหน่าย ช่วยสร้างรายได้หมุนเวียนในระดับครัวเรือน

3. การมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมและทรัพยากรท้องถิ่น ชาวบ้านร่วมกันดูแลต้นไม้ในเขตวัด พัฒนาแหล่งน้ำ ปลูกไม้ยืนต้น และร่วมกันรณรงค์เรื่อง “วัดปลอดขยะ” โดยมีระบบคัดแยกขยะ การนำขยะอินทรีย์มาทำปุ๋ยหมัก และการส่งเสริมให้ใช้ภาชนะที่เป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อม นอกจากนี้ยังร่วมมือกับโรงเรียนในพื้นที่จัดกิจกรรม เพื่อปลูกฝังจิตสำนึกตั้งแต่วัยเรียน

4. การมีส่วนร่วมในการถ่ายทอดวัฒนธรรมและภูมิปัญญา ผู้อาวุโสในชุมชนมีบทบาทเป็นวิทยากรถ่ายทอดวัฒนธรรมในรูปแบบกิจกรรม เช่น การศึกษาคำสอน พิธีกรรม ความเชื่อ ความศรัทธา การแสดงพื้นบ้าน อาหารท้องถิ่น และการแปลภาษาถิ่นให้นักท่องเที่ยว ซึ่งไม่เพียงรักษาภูมิปัญญาท้องถิ่น แต่ยังสามารถสร้างความน่าสนใจให้กับแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมที่ควบคู่กับวัดได้อย่างลงตัว

5. การประเมินผลและพัฒนาต่อยอด ชุมชนร่วมกับวัดและองค์กรท้องถิ่นจัดเวทีสรุปบทเรียนหลังงานเทศกาล หรือกิจกรรมประจำปี เพื่อประเมินผลด้านความพึงพอใจของนักท่องเที่ยว รายได้ที่เกิดขึ้น ปัญหาอุปสรรค และเสนอแนวทางพัฒนาในปีต่อไป กระบวนการนี้ช่วยให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกันและสร้างความยั่งยืนในการบริหารจัดการแหล่งท่องเที่ยว (UNDP, 2021) การมีส่วนร่วมของชุมชน ศูนย์รวมทางจิตใจ เป็นตัวอย่างของการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวเชิงศาสนาโดยใช้วัดพัฒนาเป็นฐานอย่างมีประสิทธิภาพ โดยชุมชนไม่เพียงเป็นผู้รับผลประโยชน์เท่านั้น แต่ยังเป็น “ผู้ร่วมสร้าง” และ “ผู้ร่วมดูแล” ทำให้เกิดความมั่นคงทั้งในมิติศรัทธา เศรษฐกิจ วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อมของท้องถิ่นอย่างแท้จริง

ปัจจัยส่งเสริมและอุปสรรคในการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวทางศาสนาโดยใช้วัดพัฒนาเป็นฐาน

กรณีศึกษาพระครูประสาทพรหมคุณ (หงษ์ พรหมพลโย) สุสานทุ่งมน ตำบลทุ่งมน อำเภอปราสาท จังหวัดสุรินทร์ การพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวทางศาสนาโดยใช้ “วัดพัฒนา” เป็นฐานเป็นแนวทางที่เชื่อมโยงมิติแห่งศรัทธาเข้ากับกระบวนการพัฒนาท้องถิ่น โดยมีพระสงฆ์และชุมชนเป็นแกนกลางแห่งการขับเคลื่อน โดยเฉพาะกรณีของ พระครูประสาทพรหมคุณ (หงษ์ พรหมพลโย) ที่ไม่เพียงแต่เป็นที่เคารพศรัทธาของชาวสุรินทร์และภาคอีสานใต้เท่านั้น แต่ยังสามารถสร้างกระบวนการมีส่วนร่วมและบูรณาการศาสนากับการพัฒนาท้องถิ่นได้อย่างมีพลัง อย่างไรก็ตาม การพัฒนารูปแบบดังกล่าวย่อมเผชิญทั้ง ปัจจัยส่งเสริม และ อุปสรรค ที่มีผลต่อความยั่งยืนของพื้นที่แสวงบุญและแหล่งท่องเที่ยวในระยะยาว ดังนี้

1. ปัจจัยส่งเสริม

1.1 ภาวะผู้นำของพระสงฆ์และพลังศรัทธาในตัวหลวงปู่หงษ์ พรหมพลโย หลวงปู่เป็นพระเกจิที่ได้รับการยกย่องจากทั้งพุทธศาสนิกชนและหน่วยงานรัฐด้านพุทธศาสนาในฐานะ “พระนักพัฒนา” ที่มีความสามารถด้านการชักจูงใจ แก้ปัญหา และส่งเสริมคุณธรรมในสังคม (สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, 2562) ซึ่งความน่าเชื่อถือของท่านเป็นปัจจัยหลักที่ส่งเสริมให้ประชาชนให้ความร่วมมือในการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง

1.2 การมีส่วนร่วมอย่างเข้มแข็งของชุมชน ชุมชนบ้านทุ่งมน และหมู่บ้านใกล้เคียงมีโครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมที่แน่นแฟ้น และมีวัฒนธรรมแห่งการร่วมแรงร่วมใจ เช่น การทอดผ้าป่า การบวชเณรภาคฤดูร้อน การทำบุญหมู่บ้าน และกิจกรรม “ศรัทธาสร้างสุข” ที่ผนวกเข้ากับการท่องเที่ยวทำให้เกิดแรงสนับสนุนทั้งด้านแรงงาน เวลา และทรัพยากร (UNESCO, 2021)

1.3 สนับสนุนจากองค์กรภายนอก ภาครัฐ เช่น องค์กรบริหารส่วนตำบล สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดสุรินทร์ และการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย ได้ร่วม ผลักดันโครงการปรับปรุงภูมิทัศน์ทางศาสนา ส่งเสริมวัดเป็นศูนย์เรียนรู้ และสนับสนุนกิจกรรมเทศกาลท้องถิ่นที่เชื่อมโยงกับการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม

1.4 ความเชื่อมโยงกับเครือข่ายวัดและศาสนสถาน สุสานทุ่งมนมีเครือข่ายกับวัดและแหล่งธรรมะในจังหวัดสุรินทร์และพื้นที่ใกล้เคียง ทำให้สามารถจัดโครงการ “ทริปปางบุญเส้นทางอีสานใต้” ซึ่งส่งเสริมการเดินทางเป็นกลุ่ม ส่งเสริมการพักผ่อนในชุมชน และสร้างรายได้แบบกระจาย

2. อุปสรรคในการพัฒนา

2.1 ความไม่ต่อเนื่องของผู้นำหรือการขาดพระสงฆ์นักพัฒนาในรุ่นต่อไป หลังการละสังขารของหลวงปู่ พบว่ากระแสการพัฒนาชุมชนในบางด้านมีการชะลอตัวลง เนื่องจากขาดผู้นำทางจิตวิญญาณที่ได้รับความศรัทธาในระดับเดียวกัน และพระสงฆ์รุ่นใหม่อาจยังขาดประสบการณ์ด้านการบริหารจัดการ (พัฒน์ สิ้นสวัสดิ์, 2563)

2.2 ขาดทักษะการจัดการท่องเที่ยวในระดับชุมชน แม้ชาวบ้านมีความกระตือรือร้นแต่ยังขาดองค์ความรู้เรื่องการบริการนักท่องเที่ยว เช่น การจัดการข้อมูล การตลาดออนไลน์ การสื่อสารภาษาอังกฤษ ซึ่งเป็นปัจจัยที่จำกัดการขยายตัวของแหล่งท่องเที่ยวให้เข้าถึงกลุ่มเป้าหมายที่หลากหลาย

2.3 ผลกระทบจากฤดูกาลและวิกฤตการณ์ภายนอก การท่องเที่ยวในพื้นที่ที่มีความผันผวนตามฤดูกาล โดยเฉพาะช่วงฤดูฝนที่ทำให้การเดินทางลำบาก และในช่วงโควิด 2019 ที่ผ่านมามีกิจกรรมด้านศาสนาและการท่องเที่ยวต้องงดจัด ทำให้รายได้ชุมชนหดตัว และบางกิจกรรมขาดความต่อเนื่อง

2.4 ความขัดแย้งภายในบางกลุ่มของชุมชน ในบางกรณี การแบ่งปันผลประโยชน์จากการท่องเที่ยวไม่ทั่วถึง อาจก่อให้เกิดความขัดแย้งระหว่างกลุ่มผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย เช่น ร้านค้า กลุ่มแม่บ้าน หรือผู้ดูแลกิจกรรม ซึ่งหากขาดกลไกไกล่เกลี่ยที่ดี อาจทำให้ชุมชนขาดความร่วมมือในระยะยาว (Smith, 2020)

การพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวทางศาสนาโดยใช้วัดพัฒนาเป็นฐานในกรณีของ สุสานทุ่งมน ภายใต้อิทธิพลของหลวงปู่หงษ์ พรหมปัญโญ แสดงให้เห็นถึงศักยภาพของท้องถิ่นในการสร้างแหล่งเรียนรู้และจุดหมายปลายทางทางวัฒนธรรมที่ยั่งยืน อย่างไรก็ตาม การพัฒนาเช่นนี้จำเป็นต้องอาศัยกลไกในการรักษาความต่อเนื่องของผู้นำ การยกระดับทักษะชุมชน และการออกแบบโครงสร้างผลประโยชน์อย่างเป็นธรรมเพื่อรับมือกับความเปลี่ยนแปลงในระยะยาว

องค์ความรู้ที่ได้รับ

การเรียนรู้ที่เกิดขึ้นจากประสบการณ์ทั้งหมดได้ถูกหล่อหลอมจนกลายเป็น “องค์ความรู้ที่ได้รับ” ที่มีคุณค่าต่อการพัฒนาในอนาคต เพื่อลดความซับซ้อนของข้อมูลและช่วยให้มองเห็นโครงสร้างหลักได้อย่างเป็นรูปธรรม จึงได้ประมวลผลและถ่ายทอดหัวใจสำคัญทั้งหมดออกมาเป็นแผนภาพ เพื่อให้เห็นภาพโดยรวมของบทความนี้ ดังแผนภาพที่ 1

แผนภาพที่ 1 องค์ความรู้ที่ได้รับ
ที่มา: สังเคราะห์โดยผู้นิพนธ์บทความ

จากแผนภาพที่ 1 ได้สะท้อนให้เห็นถึงกลไกสำคัญในการขับเคลื่อนวัดให้ก้าวสู่การเป็น “ศูนย์กลางการท่องเที่ยวเชิงจิตวิญญาณ” โดยมีพระเกจิอาจารย์เป็นผู้นำทางศรัทธา และมีชุมชนเป็นฟันเฟืองหลักในการบริหารจัดการ โดยมีรายละเอียด ดังนี้

1. **บทบาทพระเกจิ** พระเกจิอาจารย์ไม่ได้เป็นเพียงผู้ปฏิบัติกิจทางศาสนาเท่านั้น แต่ท่านคือ “ผู้นำศรัทธา” ที่เป็นศูนย์รวมจิตใจของชาวบ้าน การถ่ายทอดคำสอนและข้อคิดทางธรรมของท่านเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวที่สำคัญ นอกจากนี้ พระเกจิหลายท่านยังมีวิสัยทัศน์ในการพัฒนาภูมิทัศน์และสิ่งอำนวยความสะดวกภายในวัด เพื่อยกระดับให้สถานที่แห่งนี้เป็น “ศูนย์กลางการท่องเที่ยวเชิงจิตวิญญาณ” ที่เปิดรับให้ผู้คนจากภายนอกได้เข้ามาแสวงหาความสงบและชาร์จพลังบวกให้กับชีวิต

2. **การใช้วัดเป็นฐาน** แนวคิดนี้คือการพลิกโฉมภาพจำเดิม ๆ ที่มองว่าวัดเป็นเพียงสถานที่ประกอบศาสนกิจ โดยมุ่งเน้นการดึงศักยภาพของพื้นที่วัดมาเป็น “ศูนย์กลางทางวัฒนธรรมและเศรษฐกิจ” เปิดพื้นที่ให้ชาวบ้านได้จัดกิจกรรมตามประเพณี หรือนำสินค้าท้องถิ่นมาจำหน่าย วัดจึงเปรียบเสมือนลานกว้างที่เชื่อมโยงผู้คนเข้าหากัน ก่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และเป็นการหลอมรวม “พลังชุมชน” ให้เกิดความสามัคคีและช่วยเหลือเกื้อกูลกันอย่างเป็นรูปธรรม

3. **การจัดการโดยชุมชน** การพัฒนาจะยั่งยืนได้ต้องอาศัยความเป็นเจ้าของพื้นที่ ชุมชนจึงต้องเข้ามาเป็นแกนหลักในการ “บริหารจัดการกิจกรรม” ทั้งการดูแลความเรียบร้อย การจัดการขยะ หรือการเป็นมัคคุเทศก์ท้องถิ่น ชาวบ้านยังมีส่วนร่วมในการคิดค้นและพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวใหม่ ๆ ให้เชื่อมโยงกับวัด รวมถึงการ “สร้างเครือข่ายความร่วมมือ” กับกลุ่มต่าง ๆ ภายในชุมชน เพื่อร่วมกันกำหนดทิศทางการท่องเที่ยวที่ยังคงรักษาเอกลักษณ์และวิถีชีวิตดั้งเดิมเอาไว้ได้

4. ผลต่อเศรษฐกิจและสังคม การผลักดันวัดสู่การท่องเที่ยวเชิงจิตวิญญาณ ส่งผลดีต่อพื้นที่อย่างมหาศาล ในมิติเศรษฐกิจ มันช่วย “สร้างงานและสร้างรายได้” ให้กับชาวบ้านผ่านการขายสินค้าบริการ หรือที่พักโฮมสเตย์ เม็ดเงินที่หมุนเวียนช่วยกระตุ้นเศรษฐกิจฐานราก ในขณะที่มิติทางสังคมการทำงานร่วมกันทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็ง ลดปัญหาความขัดแย้ง และการได้ใกล้ชิดศาสนาก็ช่วย “เสริมสร้างจิตวิญญาณ” ของคนในพื้นที่ให้มีความเอื้อเฟื้อและสงบรวมเย็น

5. ปัจจัยความสำเร็จ การขับเคลื่อนโครงการให้สำเร็จต้องอาศัยฟันเฟืองสำคัญ 3 ส่วนหลัก ได้แก่ “การมีส่วนร่วมของชุมชน” ที่พร้อมใจกันเป็นเจ้าบ้านที่ดีและร่วมพัฒนาพื้นที่ ประการต่อมาคือ “การสนับสนุนจากภาครัฐ” ทั้งในแง่ขององค์ความรู้ การจัดอบรม และการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน และในยุคปัจจุบัน “การใช้เทคโนโลยีประชาสัมพันธ์” ผ่านสื่อสังคมออนไลน์ ถือเป็นกุญแจสำคัญที่จะช่วยกระจายเรื่องราวของวัดและชุมชนให้นักท่องเที่ยวกลุ่มเป้าหมายได้รับรู้อย่างรวดเร็วและกว้างขวาง

6. อุปสรรค แม้เป้าหมายจะชัดเจน แต่การดำเนินงานมักพบกับความท้าทาย ปัญหาหลักคือ “งบประมาณจำกัด” ทำให้การบูรณะสถานที่หรือการจัดกิจกรรมส่งเสริมการท่องเที่ยวไม่สามารถทำได้อย่างต่อเนื่อง นอกจากนี้ “โครงสร้างพื้นฐานที่ไม่เอื้ออำนวย” เช่น เส้นทางคมนาคมที่เข้าถึงยาก ป้ายบอกทางไม่ชัดเจน ระบบขนส่งสาธารณะไม่เพียงพอ หรือสิ่งอำนวยความสะดวกเช่นห้องน้ำไม่พร้อมรองรับคนจำนวนมาก ล้วนเป็นข้อจำกัดที่ทำให้นักท่องเที่ยวไม่สะดวกในการเดินทางมาเยือน

7. แนวทางการพัฒนาอย่างยั่งยืน เพื่อให้ผลลัพธ์ของการพัฒนาดำรงอยู่ต่อไป ต้องเริ่มต้นที่ การ “เสริมศักยภาพ” ให้กับพระสงฆ์และผู้นำชุมชน มีความรู้เท่าทันการบริหารจัดการยุคใหม่ ควบคู่ไปกับการ “สร้างเครือข่ายความร่วมมือระหว่างภาคส่วน” บูรณาการการทำงานแบบ “บวร” (บ้าน วัด โรงเรียน) และหน่วยงานภายนอก เพื่ออุดจุดอ่อนและเสริมจุดแข็งให้กัน สุดท้ายเมื่อชุมชนมีความเข้มแข็ง ควรนำโมเดลความสำเร็จนี้ไป “ขยายผลสู่พื้นที่อื่น” เพื่อสร้างเส้นทางท่องเที่ยวเชิงจิตวิญญาณระดับภูมิภาคที่เกื้อหนุนกัน

สรุป

การศึกษาการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวทางศาสนาโดยใช้วัดพัฒนาเป็นฐาน ผ่านกรณีศึกษา พระครูประสาทรพรมคุณ (หงษ์ พรหมปัญโญ) ณ สุสานทุ่งมน ตำบลทุ่งมน อำเภอปราสาท จังหวัดสุรินทร์ พบว่า พระเกจิอาจารย์ในฐานะผู้นำทางจิตวิญญาณและนักพัฒนาชุมชน มีบทบาทสำคัญในการสร้างสรรค์และขับเคลื่อนการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวทางศาสนาให้มีความยั่งยืน โดยใช้ศาสนาและวัฒนธรรมท้องถิ่นเป็นจุดแข็งในการสร้างเอกลักษณ์และความน่าสนใจปัจจัยส่งเสริมที่สำคัญ ได้แก่ ความศรัทธาของชุมชน การมีส่วนร่วมของประชาชนและพระสงฆ์ในการบริหารจัดการ การสนับสนุนจากภาครัฐและองค์กรต่าง ๆ รวมทั้งการผสมผสานเทคโนโลยีและนวัตกรรมทางสังคมในการสื่อสารเผยแพร่ ขณะเดียวกันยังมีอุปสรรคในด้านข้อจำกัดของงบประมาณ ความไม่ทั่วถึงของโครงสร้างพื้นฐาน และความเปลี่ยนแปลงของวิถีชีวิตสังคมที่ต้องได้รับการบริหารจัดการอย่างรอบคอบ ข้อเสนอแนะจากการศึกษานี้ เน้นการผลักดันนโยบายที่ส่งเสริมบทบาทของวัดพัฒนาให้เป็นศูนย์กลางการท่องเที่ยวเชิงศาสนา พร้อมทั้งสนับสนุนการสร้างเครือข่ายความร่วมมือระหว่างวัด ชุมชน และภาครัฐ รวมถึงการพัฒนาศักยภาพของพระสงฆ์นักพัฒนาในด้านการบริหารจัดการและเทคโนโลยี นอกจากนี้ ควรมีการขยายผลโมเดลนี้ไปยังพื้นที่อื่น ๆ เพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมอย่างทั่วถึง และเปิดโอกาสให้มีการศึกษาในประเด็นที่เกี่ยวข้องเพิ่มเติม เพื่อ

สร้างองค์ความรู้และแนวปฏิบัติที่ตอบสนองความต้องการของชุมชนและสังคมโดยรวมอย่างยั่งยืน โดยสรุปการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวทางศาสนาโดยใช้วัดเป็นฐานไม่เพียงแต่ช่วยส่งเสริมเศรษฐกิจชุมชนเท่านั้น แต่ยังเป็นเครื่องมือสำคัญในการรักษาและฟื้นฟูคุณค่าทางศาสนา วัฒนธรรม และความเชื่อของสังคมไทยให้คงอยู่และเจริญรุดหน้าอย่างสมดุลในยุคปัจจุบันและอนาคต

เอกสารอ้างอิง

- กรมการศาสนา. (2565). *พระเกจิอาจารย์กับบทบาทในการพัฒนาสังคม*. กรุงเทพฯ: กรมการศาสนา.
- _____. (2565). *พระสงฆ์นักพัฒนาในชุมชนท้องถิ่น*. กรุงเทพฯ: กรมการศาสนา.
- _____. (2565). *พระสงฆ์นักพัฒนากับการสร้างชุมชนเข้มแข็ง*. กรุงเทพฯ: กรมการศาสนา.
- การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย. (2564). *รายงานการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมและศาสนา*. กรุงเทพฯ: การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย.
- _____. (2565). *รายงานส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมและศาสนาในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ*. กรุงเทพฯ: การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย.
- วรภัทร พิชัยพัฒน์. (2564). การจัดการแหล่งท่องเที่ยวโดยชุมชน: กรณีศึกษาวัดพัฒนาในภาคอีสาน. *วารสารวิจัยการท่องเที่ยวไทย*, 12(2), 41 - 58.
- บุญชู ศรีสุข. (2559). *พระเกจิอาจารย์ในวัฒนธรรมไทย*. กรุงเทพฯ: ศูนย์ส่งเสริมคุณธรรม.
- ประเสริฐ ฐ นคร. (2546). *พระสงฆ์กับบทบาททางสังคม*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- ประเสริฐ ฐ นคร. (2546). *พระสงฆ์กับบทบาททางสังคม*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- ปราณีต คงคารัตน์. (2563). “พระเกจิกับบทบาทการพัฒนาท้องถิ่น: กรณีศึกษาหลวงปู่หงษ์ พรหมปัญโญ.” *วารสารวิถีไทยศึกษา*, 8(1), 45 - 62.
- ปัญญาดี พรหมคุณ. (2561). *ชีวประวัติหลวงปู่หงษ์ พรหมปัญโญ*. สุรินทร์: สำนักพิมพ์วัดเพชรบุรี.
- พระธรรมโกศาจารย์ (ประยุทธ์ ปยุตโต). (2554). *ศาสนากับการพัฒนา*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ธรรมสภา.
- วงศ์สถิตย์ ฉัตรานนท์. (2560). บทบาทพระเกจิอาจารย์กับการพัฒนาท้องถิ่นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. *วารสารสังคมวิทยาไทย*, 22(2), 11 - 34.
- วิทยากร เชียงกุล. (2562). *เศรษฐกิจชุมชนกับการพัฒนาแบบยั่งยืน*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ปัญญาใหม่.
- ศูนย์คุณธรรม. (2565). *คู่มือส่งเสริมการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการวัดต้นแบบ*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศูนย์คุณธรรม.
- สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดสุรินทร์. (2565). *รายงานส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมตำบลทุ่งมน*. สุรินทร์: สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดสุรินทร์.
- สุธีรา ชัยวัฒน์. (2563). วัดกับบทบาทใหม่ในสังคมไทย. *วารสารศาสนาและวัฒนธรรม*, 5(1), 15 - 30.
- สุทธิพงษ์ จุลเจริญ. (2561). วัดกับการพัฒนาอย่างยั่งยืน. *วารสารวิถีท้องถิ่น*, 9(1), 1 - 18.
- สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. (2562). *พระสงฆ์นักพัฒนา: บทบาทแห่งการขับเคลื่อนสังคมไทย*. นครปฐม: สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ.
- อเนก เหล่าธรรมทัศน์. (2552). *ทิศทางศาสนาในสังคมไทย*. นครปฐม: สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. (2547). *วัดพัฒนา: ความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมในชุมชน*. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนงานวิจัย (สกว.).

- UNESCO. (2021). *Cultural Heritage and Sustainable Development in Southeast Asia*. Bangkok: UNESCO Office.
- Smith, M. (2020). *Community - Based Tourism and Conflict Resolution*. London: Routledge.
- Rinschede, G. (1992). Forms of religious tourism. *Annals of Tourism Research*, 19(1), 51 - 67.
- Chambers, R. (1997). *Whose Reality Counts? Putting the First Last*. London: Intermediate Technology Publications.
- Rinschede, G. (1992). Forms of Religious Tourism. *Annals of Tourism Research*, 19(1), 51 - 67.
- Vukonic, B. (1996). *Tourism and Religion*. Oxford: Pergamon.
- UNWTO. (2022). *Tourism and Rural Development*. World Tourism Organization.
- UNDP. (2021). *Community Participation and Sustainable Tourism Development in Rural Southeast Asia*. Bangkok: UNDP Regional Centre.